

Doktori értekezés tézisei

Labádi Gergely

„ez a theoria helyes theoriája e”

A felvilágosodás kori magyar episztola műfaja poétikai és médiatörténeti megközelítésben

Szeged

2005

Az episztola a felvilágosodás kori magyar irodalomban különös jelentőségre tett szert. A ma elfogadott, elsősorban irodalomszociológiai, eszmetörténeti szempontok alapján kialakított korszakhatárok (körülbelül: 1770–1820) egybeesnek az episztola műfajának irodalmi népszerűségével. Az ebben az időintervallumban fellépő alkotók életművének nem egy esetben e műfajú művek teszik ki túlnyomó részét.

Az irodalomtörténeti érdeklődés az elmúlt három évtizedben nőtt meg a műfaj iránt. Ennek háttérében többféle elképzelés áll. Egyrészt a hagyományos korszakszemlélet helyett a genuin irodalmi szempontokat kínál az irodalmi műfajok előtérbe kerülésének és háttérbe szorulásának története: az episztola a felvilágosodás kori magyar irodalom egyik tipikus műfaja.¹ Másrészt az irodalomszociológiai kutatások számára is fontos forrásként szolgálnak az irodalom intézményi terének vizsgálatakor, továbbá az eszmetörténet számára is hasznos információkkal szolgál.² Ehhez kapcsolódóan az újkori nyilvánosságmodellek változásait is jól nyomon lehet követni a levelezésekben.³ Mindezek mellett a tudománytörténet önreflexiójának igénye is a (verses és prózai) levelekre irányította a figyelmet, s különböző módszertant alkalmazva ugyan, de szükségesnek ítélte a levelek felhasználhatóságának újragondolását.⁴

I.

Az irodalomtörténeti összefoglalók távolságából meglehetősen egyöntetűen, kisebb változások regisztrálása után is lényegében egységesként kezelt műfaj azonban a kortárs szövegek felől olvasva korántsem mutat egységes képet. Míg 1800 utánról meglehetősen nagy számban maradtak fenn az episztola műfaji sajátosságaira vonatkozó reflexiók, addig azt megelőzően szinte semmi. De nemcsak ez a különbség: a Kazinczy Ferenc nevével és műveivel fémjelzett típus jellegzetességei ugyanis a kortárs vélekedések szerint sem alkalmazhatók a felvilágosodás megelőző nemzedékeinek (mindenekelőtt: Ányos, Barcsay, Bessenyei, Orczy) e műfajba sorolt műveire. Az episztola felvilágosodás kori történetében érzékelt törést a korai irodalomtörténeti munkák is rögzítették. Ám mivel eddig nem született az episztola felvilágosodás kori történetéről összefoglaló jellegű tanulmány, valamint maga a

¹ SZAJBÉLY Mihály, „*Íme általküldöm elmém futtatását*”. *Ányos Pál levelezése = Ányos Pál-összeállítás*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Vár ucca tizenhét, 1994/2, 7–9.

² BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976.

³ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum 1994.

⁴ Szubjektumelméleti, retorikai, kommunikációtörténeti vizsgálódások: *Levél, író, irodalom. A levéltudomány történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2000. Tipológia: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Levéltudomány és irodalomtörténet-írás*, It, 2003/1, 43–54.

kérdés is összetettebb, mint a műfajjal kapcsolatban rendszerint olvasható megállapításokból ez kitetszik, ezért a dolgozat második fejezetében a kijelölt időhatárokon belül egy történeti-poétikai elemzés olvasható.

II.

A 18. század utolsó harmadának episztolairói elméletét és gyakorlatát egyértelműen az a néhány antikvitas óta öröklődő toposz határozza meg, amely a korabeli levélelmélet egészére rányomta a bélyegét. Eszerint mind a levél, mind az episztola (verses levél értelemben) távollévő barátok beszélgetése, s ennek megfelelően viszonylag tágas mozgástér áll a szerzők rendelkezésére. A 19. század elejéről gyakran olvasható vélemények – mégha a korábbi szabályokkal több ponton meg is egyeznek, mint például az „amicorum colloquia absentium” változatos formában felbukkanó formulája – e mozgástér leszűküléséről tanúskodnak: az episztola műfaji normájába saját jogon immár nem fértek be az elődök művei. A 18. században végbement műnemi változások következményeként az episztolák műfajelméleti értelmezésében a 19. század elején döntő változás történt. Az addig sokszínűségében is egységesként felfogott műfajt két élesen elkülönülő típusra osztották: a lírai és a didaktikus episztolára; s csak ez utóbbi számított „tulajdonképpen” episztolának, ideálképe pedig a horatiusi költői levél volt.

A második fejezetben három nagyobb egységet különítettem el. Az elsőben a prózai levéllel kapcsolatos előírások leírását és elemzését kíséreltem meg. Eszerint kettősség jellemzi a századközép európai levélelméleti fordulatának (melynek legjelentősebb eredménye a természetesség és egyéniség elvének előretörése, valamint a „szabálynélküliség” gondolatának megjelenése) magyarországi recepcióját. A legkülönbözőbb források (tankönyvek, vizsgakérdések, recenzók, könyvkivonatok, levelezési tanácsadók) egyöntetűen fölismerik és rendszerint hangoztatják e fordulat jelentőségét, ám különösen a levélíró egyéniségére vonatkozó műfaji normák átvétele nem történik meg. A levelet továbbra is a gyakorlati írásbeliség műfajaként tartják számon, s ezért a társadalmi kódoknak való megfelelés az elsődleges szempont. Ehhez kapcsolódik a forrásoknak az az eleddig kevés figyelmet kapott sajátossága is, hogy nagy hangsúlyt fektetnek a misszilis materialitására, illetve e materialitás szabályozására: papírméret, margó, hajtogatás. Mindezek a társadalmi hierarchia megőrzését szolgálták. Ám mégsem lehet tagadni, hogy a levél e korszakban Magyarországon is olyan gyakorlati médiummá vált, a gondolatok és vélemények cseréjének azon helyévé, amely kívül esik a nyilvánosság bevett intézményi keretein, s egy újabbnak az

előkészítője. Példaként idézhetni erre Orczy egyik Kazinczyhoz írott levelét, amely szövegszerűen is szembeállítja a levelezés régi és új korszakát.

A levélelméleti fordulat felemás elméleti recepciója és a gyakorlat közötti ellentétet az magyarázza, hogy e fordulat alapvetően csak a barátságos levelekre korlátozódott. Sőt, Batsányi bevező sorai a Báróczynak írott *Barátságos levél*hez is ebből a szempontból nyernek különös jelentőséget. Itt összekapcsolódik „az Irók, jó baráttaikkal váltott Leveleik”-nek kiadása *A Besenyei György Társaságában* megjelenő episztolázással, valamint ennek mintaadó volta az addig megjelent magyar nyelvű leveleskönyvekkel szemben. Ezzel ugyanis Batsányi a korabeli (akár verses, akár prózai) episztolákkal kapcsolatos egyik lehetséges olvasási módra világít rá, amely a magánszférától elkülönülő irodalmi nyilvánosság megteremtésében a (barátságos) prózai levelek és az episztolák funkcióbeli azonosságát vallja.

A második fejezet következő nagyobb egysége a korszak magyarországi, illetve Magyarországon nagyobb hatást gyakorolt poétikáinak, illetve irodalomtörténeti összefoglalásainak a költői levélre vonatkozó elő- és leírásait elemzi. A 18. század latin és nemzeti nyelvű poétikáinak olvasásakor figyelemre méltóak mind a nagyfokú egyezések, mind az alkalmi költészet korából eredeztethető elképzelések továbbélése. A levél egyszerűen csak egy formát jelent, a kötetlen vagy kötött alaknak nincs döntő jelentősége, a tematikus-hangnemi jegyek alapján megállapított műfaji alcsoportok (szatirikus-didaktikus, elégikus, valamint heroikus) nem feszítik szét a műfaji kereteket.

A 18. század második felének poétikai irodalma alapvonásaiban nem különbözik az előző évtizedekétől. A prózai levél és az episztola lényegi azonosságát továbbra sem tagadják, valamint a verses levél esetében is ugyanúgy pusztán gondosabb kidolgozást várnak el. Lényeges különbség viszont, hogy eltérő rendszerezést használva az episztoláról írottak hangsúlyai is máshová kerülnek. Batteux-nél (1749) az arisztotelészi mimézisalapú poétika érvényességi körét kiterjesztve az érzelmek utánzásának lehetőségére a múnemi rendszer négyessé bővül. Ezzel Batteux saját jogán legitimálja a líra múnemét és megteremti a didaktika önálló osztályát. A múnemi változások nyomán az episztola elméleti megítélésében már nála is fordulat észlelhető: a műfajról írottak ugyanis a didaktikus költeményekről szóló fejezetben találhatók, ezzel a műfaji alcsoportok közül kiemeli a szatirikusat, az elsősorban Horatius nevével (és munkáival) jellemezhető típust. Ezzel a beosztással azonban megszűnik a korábban egyöntetű megítélés: az ovidiusi típus anomáliává válik a műfaj elmélete számára. Ennek következményei majd csak bő fél évszázad múlva, Bouterwek esztétikájában (1815)

válnak egyértelművé. Két, egymással nem érintkező típusra válik szét az episztola: a didaktikusra és a líraira.

A másik jelentős változás egy, a 19. század első éveiben (1807) megjelent Pölitzmunkához köthető. Ebben Pölit az „esztétikailag tökéletes forma” kritériumának tartja a költői levélben a címzett, a szerző, a téma és a közönség sajátos, az eddigiektől eltérő magyarázaton nyugvó viszonyát. Az episztolaíró egy emberhez fordul, viszont az egész emberi nem a címzett. Ez különbözteti meg a prózai levéltől, amelyben kizárólag a címzethez szól a levélíró, s amelynek értelmezéséhez a csak kettejük által birtokolt egyedi ismeretek szükségesek. Pölit tehát elméleti szintre emeli a prózai és a költői levél között már létező gyakorlatot. Elképzeléseinek újszerűségét az adja, hogy újraértelmezi a levélre vonatkozó antik hagyomány „jelenlét”-toposztát, s ezzel a költői levelet elszakítja a műfaj egyik sajátosságától, a szóbeliség jelenlévő közönségét imitáló kéziratosságtól.

A magyarországi poétikákban irodalomtörténeti összefoglalásokban egymás mellett él a hagyományos felfogás, amely az antik minták nyomán formaként kezeli az episztolát, illetve a Bouterwek és a Pölit műveiben megfigyelt változás. Sőt, utóbbinak az episztolára vonatkozó értelmezését Szemere Pál azzal a Kazinczynak szegezett kérdéssel küldi el, hogy „ez a theoria helyes theoriája e” a műfajnak. S bár a címzett válasza nem maradt fenn, pandektái kötetébe bemásolta Pölit szövegét.

A konkrét episztolák kapcsán született normatív reflexiók értelmezése teszi ki a második fejezet harmadik részét. Először egy hosszabb, zárt korpuszon, Batsányi perében leírt vád- és védőbeszédeket elemezve az irodalomról való megnyilatkozások kategóriáit vizsgálom, illetve azt, hogy mindehhez miként illeszkedik az episztoláról szóló beszéd: a fő vádpont ugyanis a Szentjóbíhoz írt Batsányi-episztola. A védelem és a vád episztolafelfogásának különbsége természetesen magyarázható ellentétes érdekeikkel. A dolgozat szempontjából azonban ez közömbös, mivel az episztolaelmélet hagyományát tekintve mindkét érvelés releváns. A jogügyi igazgató gondolatmenetét (a költői és a prózai levél egy) nemcsak a korabeli általános jogi és a konkrét peres kontextus támogatja, hanem a 18. századi episztola- és levélmélet is: korántsem magától értetődő ugyanis, hogy a latin *epistola* jelentésmegoszlása valódi megkülönböztetést jelent a *misszilis* és a *költői levél* között. De Batsányit ugyanígy igazolják azok a kortárs elméletek, amelyek a költői levelet a horatiusi episztolákból elvont szabályok alapján sajátos költői műfajként definiálják.

A következő egységben különböző levél- és kritikarészleteket felhasználva négy gyakrabban felmerülő probléma köré csoportosítva értelmeztem a korszak nem rendszerezett poétikáját: a költőiség, a szerkezet, a sorfajta, illetve a hangnem és tárgy viszonyának

kérdéseit. Ezek közül valószínűleg alighanem az első a legérdekesebb, mivel egyrészt a lépten-nyomon felbukkanó horatiusi eredetmítosz maga is zavarbaejtő e szempontból (ti. hogy a költői művek közé tartoznak-e az episztolák), de Kölcsey részéről a kihívás egyébként sem csak Berzsenyi munkáit érinti, hanem az egész műfajt kérdőjelezi meg. Berzsenyi védendő a műfaj költőiségét egyrészt írói habitusát hozza fel, másrészt ha felemásan is, de a schilleri naiv és szentimentális tipológiáját használja érvként a műfaj mellett. Ehhez kapcsolható Szemere fontos Berzsenyi-apológiája. A *Tudosítás* szerzője a horatiusi mítosz helyett ugyanis más magyarázattal szolgál az episztolák keletkezését kutatva. Érvként hozza fel az irodalom belső fejlődését, ám ennél jóval hangsúlyosabb a történetfilozófiai magyarázat. A műfaj eszerint a költészet naiv (görög), gyermeki korszakához képest szükségszerűen a reflexív szentimentális férfikor (Schiller nyomán ideérthetők Horatius művei is) egyik autentikus kifejezési eszköze.

E példák mellett, amelyek a történeti-poétikai kutatások szükségességét igazolják, számos olyannal is találkozhatni, amelyek a kortárs „szabálysértés” tényét közvetítik, tehát csak annyit jeleznek, hogy a történeti-poétika klasszikus alapelve⁵ (mely szerint a „produkciónak és recepciónak a korban [...] azonos a bázisa”) és metodikája (az előírások összegyűjtése, majd annak vizsgálata, miképp tükröződik ez a hagyományban, s végül a „mai” értelmező történeti-poétikai olvasása) éppúgy lehet történetietlen is.

III.

Az episztola felvilágosodás kori történetében megfigyelt törés problémája tehát korántsem csak poétikai jellegű: a törés előtti és utáni episztolatípus leírására részben persze alkalmas ez a megközelítés, a műnemelméleti és a műfaj történeti változások pedig megfelelő indoklásul szolgálhatnak a különböző típusok sajátosságaira, önmagukban mégis elégtelenek. A poétikai-retorikai hagyomány feltárására tett teljességre törő kísérletek ugyanis szükségszerűen jutnak zsákutcába: az episztola műfajához az antikvitás óta kapcsolódó toposzok (a barátság, a jelenlét, valamint a társalkodás) és a stílusra vonatkozó általános megállapítások (világosság, egyszerűség, rövideg) ugyan meglehetősen állandóságot mutatnak, de a mögöttük lévő tartalom, mint maga a gyakorlat, folyamatosan változik. S mégha e hagyomány keretein belül történtek is hangsúlyeltolódások a műnemelméleti változások

⁵ SZILASI László, *A történeti poétika története*, BUKSZ, 2000, 258–264.

következményeként, mindezek mégsem magyarázatai a felvilágosodás kori magyar episztolázásban (írásban és értelmezésben) érzékeltetett törésnek.

A műfajelmélet változásával párhuzamosan megfigyelhető másik folyamat azonban lehetőséget nyújt a probléma újragondolására. A különböző tudományterületek konszenzusa alapján egyértelmű, hogy a vizsgált időszakban a nyomtatás egyre inkább előtérbe kerül, a „könyv második forradalma” minőségi változást jelent a kultúra számos területén. Az episztola jellegzetesen kéziratos irodalmi műfaja (mindenekelőtt az irodalomtörténeti hagyományt meghatározó része) pedig ekkor kerül át egy új médiára, nyomtatott műfajjá alakul. Adódik a kérdés: a mediális váltás nem magyarázhatja-e a műfajra vonatkozó retorikai-poétikai előírások bemutatott változásait, a 19. század első évtizedeitől fogva kimutatható törést? A harmadik fejezet ezzel a kérdéskörrel foglalkozik.⁶

Kimutatható, hogy a nyomtatott munkák száma (csakúgy, mint a nyomdáké, kiadóké, illetve könyvkereskedőké) a 18. században fokozatosan nőtt, de a nyomtatás szerepének felértékelődése mellett a kéziratosság továbbra is jelentős mértékű, sőt, a század második felében a kéziratos versgyűjtemények számának ugrásszerű gyarapodását lehet megfigyelni.

A 18. század vége Magyarországon határozott elképzelések éltek a kéziratosság és a nyomtatás jellegzetességeiről, a kettő egymáshoz való viszonyáról. A medialitás különböző formáit a jogi-politikai diskurzusban azonos módon, bár eltérő következtetéseket levonva értékelte a hatalmat gyakorló abszolutista udvar és a közjogi alapokon érvelő nemesség. Egyik fél sem tett lényegi különbséget köztük: az udvar ebből a totális ellenőrzés szükségességére következtetett, olyannyira szigorúan véve a dolgot, hogy – mint a Batsányi-per elemzése megmutatta – a cenzúra egyik legfontosabb elemét, a szerző jogi felelősségének átvételét is semmibe vette. A rendek ebből viszont éppen a totális szabadságra következtettek, még a cenzúra kiiktatását is elképzelhetőnek tartották. A jakobinus-perek eltérő ítéletei viszont arra utalnak, hogy a kérdés gyakorlatban történő megítélését, mint mindig, egyéb szempontok is módosítják.

A jogi-politikaitól eltérően az irodalmi-tudományos diskurzusban a mediális váltásnak nagy jelentőséget tulajdonítottak: a kéziratosság és nyomtatás közötti különbséget leggyakrabban a tudás hozzáférhetőségének megváltozásával jellemezték, ezen belül az

⁶ A médiatörténet és -elmélet irodalomtörténeti alkalmazásakor alapirodalomként használtam: ZOLNAI Béla, *A látható nyelv*, Minerva, V[1926], 1–5. sz., 18–71, THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia Könyvkiadó, 1931. [Repr. Pécs, 1985.], *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron, 1998., NEUMER Katalin, *Gondolkodás, beszéd, írás*, Bp., Kávé Kiadó, 1998., BENCZIK Vilmos, *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*, Bp., Trezor, 2001., FRÉDERIC BARBIER, Catherine Bertho LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004.

ideológiai, a gazdasági és a politikai következményeket emelték ki. Sőt, a litteraria historák műfaji hagyományához kapcsolódva a szóbeliségről az írásbeliségre történő áttérést is jelentősnek ítélték, és hangsúlyozták, igaz, részletesen nem kifejtve, a tudás szerkezetének átalakulását.

A harmadik fejezet további két nagyobb részt tartalmaz. Az első a misszilisekkel, illetve a misszilisekként született episztolákkal foglalkozik. Kiindulópontként *A Besenyei György Társasága* elemzését választottam, mivel ez az a kiadvány, amely a szakirodalom alapján a felvilágosodás kori episztolairódalom kezdetét és első korszakát kijelöli. Összevetve a lehetséges kortárs referenciaszövegekkel (Barcsay–Orczy-levelezés, Ányos- és Kreskay-episztolák) a kezdet különböző nézőpontú elbeszéléseihez lehetett eljutni: az olvasatok különbözősége és az irodalomtörténeti hagyománytól való eltérése teszi igazán láthatóvá a struktúra (jelen esetben a nyomtatás) hatóerejét, amely az idők folyamán az eseménnyel (*A Besenyei György Társasága* megjelenése) egyidőben létrejött elemzéseket felülírja.

Ezt az elemzést követi a valóban misszilisformában fennmaradt levelek és episztolák vizsgálata, annak kísérlete, hogy fel lehet-e állítani valamiféle tipológiát az irodalomtörténeti hagyományban episztolaként értelmezett versek misszilisekben való megjelenésére. Kiindulópontként Barcsay mintegy másfélszáz, Orczyhoz írott levelét vettem alapul. A majd két évtizednyi anyagban három típust különítettem el. Az elsőbe tartoznak a verses idézetek, amelyek egy-két mondatos kommentárral kíséretében kerülnek be a levélbe, s az adott részlet, valamint az éppen szóban forgó téma közti analógiára hívják fel a figyelmet, illetve a levélírónak a versben megfogalmazott gondolattal való egyetértést fejezik ki. Az idézet elsődleges funkciója szerint a már kifejtettek megismérlése és csattanószerű lezárása.

A második a literátori tudósítás mellékleteként küldött versek csoportja. E misszilisek alapesetben valamely irodalmi újdonságról számolnak be, e hír azonban nem meghatározó a levél egészére vagy akár csak nagyobb részére nézve. Ezt a tudósításnak a misszilis szerkezetében elfoglalt helye is kifejezi, rendszerint a prózai rész végén, a levél zárlatában vagy közvetlenül azt megelőzően olvasható.

A harmadik az előzőekhez képest heterogén csoport, ám a hordozó médium szempontjából (kéziratos misszilisek) egy lényeges kritérium közös bennük: a küldött, minden esetben saját vers szorosan kapcsolódik a konkrét levélszituációhoz. A verseknek a misszilis szerkezetében elfoglalt helyük is változatosabb, mint az eddig tárgyalt esetekben: vagy legelöl találhatóak, vagy a levél belsejében – ezek kombinációjára is van példa –, de sosem a végén. Közös még a csoport verseiben, hogy az egészen rövidek, valamint a túlságosan alkalmiak kivételével már a 18. században önálló költeményként jelennek meg.

E tipológián keresztül (melyet néhány egyéb levelezés vizsgálatával próbáltam ellenőrizni) sikerült pontosítani az episztolatörténet töréséről írottakat, mivel a későbbiekben (Kazinczy, Berzsenyi, Vörösmarty) az episztolaként értelmezett művek más helyen és funkcióban tűnnek fel, mint az első nemzedéké. Míg ugyanis 1800 előtt tipikusan a harmadik, addig az után jellemzően a második csoportba sorolhatók azok a művek, amelyeket episztolaként vannak jelen az irodalomtörténeti hagyományban.

A misszilisekkel kapcsolatban foglalkoztam a nyomtatás által történő átformálásukról is. A legnyilvánvalóbb különbséget az eredeti misszilisekhez képest az elrendezés jelenti. A nyomtatott forma a legtöbb esetben – néhány korai ajánlólevél kivételével – sosem követi a kéziratot. A nyomtatásban a térközöket már nem a társadalmi különbségek, a személyes ismeretség foka határozza meg, hanem a gazdaságosság, illetve a befoglaló nyomtatvány, és ha van, sorozat saját stílusa. Mindemellett az adott médium típusa (hírlap, folyóirat, könyv) és a szöveg célja (információátadás, kultikus érdeklődés, nyelvi-irodalmi példaadás stb.) is befolyásolja a levéljelleg különböző elemeinek megmaradását, illetve eltűnését.

A misszilisek mellett ugyanakkor szükséges a versgyűjtemények vizsgálata is. Az episztolák „eredeti” közege 1800 előtt ugyan jellemzően a magánlevelezés, tehát mind valódi misszilisekként (vagy legalábbis azok részeként) születtek, ám az irodalomtörténeti hagyomány egy-egy kivétellel ezeket kötetbe, többségüket nyomtatott kötetbe szerkesztett formában ismeri és használja. A nyomtatott változat meghatározó volta különösen akkor feltűnő, ha esetleg rendelkezésre áll egy-egy gyűjtemény kéziratosa előképe is.

A kötetek szerkesztésekor a verseket a szerzők-szerkesztők módosítják: kiszakítják eredeti környezetükből, javítják soraikat, jegyzeteket fűznek hozzájuk, megváltoztatják a keltezést, a megszólítást. Külön sajtóság még, hogy az általunk episztoláknak tekintett műveket a legtöbb esetben nem kíséri műfajjelölés, jóllehet egyéb esetekben ezek nem ritkák. Ki kell emelni, hogy a kéziratosa és a nyomtatott versgyűjtemények alapvetően hasonló módon, hasonló szempontok szerint módosítják az eredeti kontextust, az episztolákat tartalmazó kéziratosa kötetek morfológiájukban a nyomtatott könyvekre hasonlítanak.

Az egyes versgyűjtemények vizsgálata során éppen ezért egységes szempontokat választottam: a kötetéről (ezen belül a szerző és a cím), valamint a kötetrend (ezen belül a dialogikus és a monologikus) vizsgálatát.

Szerző: A misszilis-episztolák esetében a név a levelezőpartnerek életére, eseményeire, személyközi viszonyaira irányítva a figyelmet a szöveg referencialitását biztosítja. Éppen ezért a borítékon, illetve az aláírásban olvasható névből csak akkor lesz szerzői név, ha a misszilis eredeti közegéből egy másik, irodalmi kontextusba kerül. A folyóirat-publikációk

mellett ezt a szerepet töltik be a gyűjteményes kötetek is. A legtöbb esetben azonban a váltás kevésbé látható, mivel a szerzői név onimikus. Ezt az egybeesést erősíti, hogy az 1800 előtti címlapok rendszerint felidéznek a szerző polgári állásának legfontosabb elemeit, míg a törés után kiadott gyűjteményekre a szerzői név meghatározására ez már nem jellemző. A szerzői és a polgári név azonossága rávilágít arra, hogy a kötetek a cím, a címlap részeként szereplő tulajdonnévhez rendelik az új kontextust, és az olvasó számára ezzel mutatnak értelmezési irányt: az episztolákat a kötetek a címlap révén (is) kiemelik a magánélet szférájából. A vizsgált versgyűjtemények alapján a szerzői név problematikája azonban nemcsak a peritextuális elemek történeti változásának kontextusában értelmezhető, illetve nemcsak a szerzőfunkciónak a paratextualitás kérdéseivel összekapcsolva vizsgálható: a könyvformátumú irodalmi művek többségétől eltérően ugyanis a szerzői név az episztolát tartalmazó gyűjtemények esetében nemcsak a borítón, a címlapon, illetve az előszó vagy az ajánlás végén szerepelhet, hanem az egyes versek címében, valamint az episztolák és versek aláírásában is.

Cím: A legjelentősebb különbség a 18. századi episztolázók és a törés után megjelent költői levelek között, hogy az utóbbiak esetében az egyes szövegek műfajisága a kötetek peritextusában hangsúlyosan is megjelenik. A kötetek, kötettervek a könyvek, ciklusok élén szerepeltetik a műfaji megjelölést: episztola. A besorolás ugyan már a kortársak szerint sem mindig probléma nélkül való, de a szerzői, kötet szerkesztői értelmezés egyértelműen nyilatkozik meg ebben, s magát a műfaji szempontú felosztást a kortársak nem is kifogásolják. A megnevezés, valamint az a rend, amelybe beleilleszkednek a műfaji megnevezést tartalmazó kötetek Horatius műveinek kiadási gyakorlatára utasítja az olvasókat, az ott előkerülő műfajokra, illetve hierarchiájukra. A kötet- és cikluscím architextusként a korábban elemzett műfaji előírásokat hozza játékba.

Az 1800 előtti episztolázók gyakorlata egészen más képet mutat. Számos esetben egyszerűen semmi sem utal a versgyűjtemények kiemelt helyein arra, hogy milyen műfajú műveket tartalmaznak. Az episztoláknak tekintett, esetenként verset és prózát egyaránt tartalmazó művek a köteteken belül sem különülnek el a nem-episztoláktól, a kötet cím így együtt kezeli őket, egyedül legfeljebb a formát (vers) hangsúlyozza. A kötet cím a névvel kiegészülve a költői identitást erősíti.

A műfaj sajátosságaiból adódóan a vizsgált időszakban legállandóbb elemnek a vers cím bizonyul. Az esetek többségében ugyanis az episztola címe egyszerűen a címzett neve. Az episztolák címének és szerzőségi adatainak megadására (meg nem adására) másik megoldást többek között a *Két nagyságos elmének...*, valamint Baróti Szabó kötetének lapjain lehet

megfigyelni: az eredeti kontextusra utaló neveket a tematikus címek váltják fel. Kreskaynál egy harmadik megoldás található: ő keveri a két típust, hol az eredeti író és címzettet emeli a címbe, hol elrejtíti őket allegorikus nevek mögé, hol pedig tematikus címet ad.

Kötetrend: Míg a misszilisközegben az időrend esetlegessége határozza meg a szövegek egymásutániságát, addig a gyűjteménybe rendezés esetén különböző megoldások kerülnek elő. Az episztolák gyűjteménybe rendezése jórészt a műfaj alkalmiságának változó megítélésével függ össze. Az alkalmi költemények publikálásának az ókorban kialakult két alapvető modellje, a horatiusi és a statiusi azonban korántsem alkalmas a felvilágosodás kori episztolagyűjtemények egy jelentős részének, elsősorban a „verslevelezőkének” leírására, mivel esetükben nem egyszerezős kötetekről van szó. Az 1800-as évek előtt azonban többféle megoldással lehet találkozni, ám ezek közül egyiket sem lehet alapváltozatként kiemelni, s a többé fölé helyezni. A triviális kijelentést az indokolja, hogy *A Besenyei György Társasága* e tekintetben is meghatározza az irodalomtörténeti hagyományban az episztolaértelmezéseket: a polilogikus rend a szerző-szerkesztőnek a nemzeti narratívában betöltött szerepe folytán elfedi, amit a levelek gyűjtésére vonatkozó korabeli szokásoknál megállapítottam: ez a kötetrend a korszakban inkább kivétel, mint általános gyakorlat. Az episztolagyűjtemények rendjét a misszilisek gyűjtésének gyakorlatához hasonlóan elsősorban a dialógus alakítja, amit az antik minták nyomán időben előrehaladva felváltanak a monologikus rendet követő kiadványok, 1800 után ez a meghatározó.

A médiatörténeti vizsgálatok jelentősége tehát abban áll, hogy lehetséges értelmezését nyújtja a műfaj történetben bekövetkezett fordulatnak, amely a horatiusi episztola kizárólagos mintává emelésével a magyar felvilágosodás 1800 előtti episztoláinak jelentős részét kizárta a műfajból. Ennek legegységértelműbb megnyilvánulása a versgyűjtemények eltérő jellegzetességeiben érhető tetten.

A doktori értekezéshez kapcsolódó publikációk

1. „...ez a’ theoria helyes theoriája e...” (Az episztola műfaj történetéből 1800–1820) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004/5–6, 584–620. (2.2., 2.3., 2.4.3., 2.5. fejezetek)
2. *Nomen captivi et status: Joannes Batsányi, auctor et poëta. A 18. század vége irodalomszemléletéhez = klasszikus – magyar – irodalom – történet. tanulmányok 2003*, szerk. Dajkó Pál, Labádi Gergely, Tiszatáj Könyvkiadó, Szeged, 2003, 269–306. (2.4.2. fejezet kibővített változata)

3. „meg-írott könyv” és „nyomtatott ének”. A kéziratos és a nyomtatott kultúráról a 18. század utolsó harmadában = *Historia litteraria a 18. században*, Budapest, 2004. (3.2.1., 3.2.2. fejezetek, konferenciaelőadás, megjelenés alatt)
4. A' Besenyei György Társasága és az 1770-es évek irodalma = „*Et in Arcadia ego*”. A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése, Debrecen, 2005. (3.3.1.1.1., 3.3.1.1.2. fejezetek, konferenciaelőadás, megjelenés alatt)